

tes indmuret i romanske kirker, dels den bekendte Fjenneslevsten til minde om Sasser, der satte bro – vel Sasserbo over Tuel aa mellem Fjenneslev og Alsted – og dels Sandbystenen, der kan være rejst af en brobygger over Susaaen mellem Sandby og Veterslev, i begge tilfælde da broer for vigtige færdselsveje til landstingsbyen Ringsted, henholdsvis fra Sydvest- og Sydøstsjælland.

Alt i alt bliver det sandsynligste resultat snarest, at den saa interessant beskrevne kamp for bedre broer i renaissancetiden vel nok har haft en noget voksende trafik som forudsætning, men at den var rettet mod et for middelalderen effektivt vejssystem, der var i forfald, især fordi en privilegeret overklasse af godsejere søgte at unddrage sig sine samfundspilgter. Kongens svar blev kongevejene; de fleste blev tidligt af enevoldskongerne gjort til alfarveje og snart efter gjort til mønster for landeveje. Men med kongevejene var der givet et eksempel paa, at man kunde spærre sin private vej for almen færdsel. De stolte alleer bl. a. til Ledreborg og Bregentved staaer stadig som minder om grevelig ophøjethed, og selv har jeg som dreng ofte besøgt en onkel der var hoveripligtig fæstehusmand under Arreskov; han var betroet nøglen til det svære led mellem høje stenpiller, der spærrede den grevelige vej til landevejen. Dog har jeg aldrig maattet bukke dybt for den grevelige ekvipage, men kun aabnet ledet for avlsgaardenes arbejdsvogne.

Ved sin afhandling om de sjællandske alfarveje og kongeveje har dr. Wittendorff gjort en pionergerning og vist, at der kan skrives gedigen vejhistorie, der ikke blot belyser en saa vigtig side af samfundslivet som samfærdselen, men som samtidig fører ind til meget centrale og aktuelle emner som milieuhistorie og socialpolitisk historie. Med mine bemærkninger mener jeg, at jeg har vist, at resultaterne i undersøgelsen er blevet noget skævt indsat i den store kronologiske sammenhæng, men det betyder kun lidt i forhold til værdien af de centrale analyser og mange nye perspektiver.

Aksel E. Christensen

Knud Rasmussen: Die livländische Krise 1554–1561. Københavns Universitets Slaviske Institut. Studier 1. Universitetsforlaget i København [Akademisk Forlag] 1973. 241 s. 2 kort. Kr. 69.00.

Det livlandske statsforbund bestod ved midten af det 16. årh. af 5 stater: ærkebispedømmet Riga, bispedømmerne Dorpat, Øsel-Wieck og Kurland samt den tyske ordens område, ordensstaten, der omfattede hele Reval stift (Estland) og en betydelig del af hvert af de 4 andre stifter. I dette opsplittede område fandtes der en række interne modsætninger, især mellem ordensmesteren og ærkebispen af Riga, som kunne udnyttes af de magter, der måtte ønske at skaffe sig indflydelse i Livland. Især Rusland, Polen-Litauen, Danmark og Sverige kom her på tale. Den livlandske krise 1554–1561, som er emnet for lektor Knud Rasmussens disputats,¹ er den politiske proces, der førte frem til de små fyrstendømmers opdeling mellem disse 4 større magter.

Forf. opfatter Ruslands og Polen-Litauens politik som afgørende for den livlandske krises forløb, mens Danmark og Sverige betragtes som magter på lavere niveau, der kun får mulighed for at gøre sig gældende gennem det politiske spil mellem de to hovedmagter. Det har været hans arbejdshypothese, at såvel Rusland som Polen-Litauen stræbte efter at vinde indflydelse i Livland eller evt. at underlægge sig det uden samtidig at udfordre til krig, men at deres muligheder i ikke ringe grad blev bestemt af forholdet til en tredje magt, nemlig tatarstaten på Krim, der således indirekte kom til at øve indflydelse også på Danmarks og Sveriges politiske muligheder. Formuleret i tilspidset form som på

¹ Nærværende anmeldelse gengiver i omarbejdet og suppleret form første officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 13. februar 1973.

s. 10: »War die Rolle der Krimtataren für den Verlauf der livländischen Krise entscheidend?«, må denne arbejdshypothese siges at være modificeret af undersøgelsens enkeltresultater. I konklusionen (s. 227) er forf.s sammenfattende resultat da også, at hovedaktørerne Rusland og Polen-Litauen forsøgte at udnytte Krimtatarerne politisk, men at disses rolle ikke blev afgørende. Derimod fastholdes det, at begge de østeuropæiske magter prioriterede fredens bevarelse højest, omend det indrømmes, at den uenighed, der herskede indenfor begge staters udenrigspolitiske ledelse, i nogen grad tilslører dette forhold. Lokket eller tvunget af skiftende udenrigspolitiske konstellationer indtog de to magter imidlertid stedse skarpere standpunkter, som gjorde det mere og mere vanskeligt at bevare freden. Ifølge Knud Rasmussen var det således nærmest en indre dynamik i begivenhedsforløbet der udløste det militære opgør.

Afhandlingen er i snæver forstand diplomatisk historie, og i overensstemmelse med sit sigte, som er at undersøge den politiske proces, der førte frem til det livlandske områdes opdeling, er den helt igennem analyserende. I indledningen (s. 10) beskriver forf. kort sin opfattelse af den proces, der former et lands udenrigspolitik. Han skelner mellem 3 faser: 1) motiver, dvs. konkretisering af ønsker og behov, 2) opstilling af de mål, hvis opfyldelse er en forudsætning for realisation af de ønsker, der er fremsat under første fase, og 3) politik, dvs. fastlæggelse og gennemførelse af et handlingsprogram. Historiens beslutningstagere har bevæget sig gennem disse tre faser fra venstre mod højre, men forskeren må gå den modsatte vej. Handlingerne afsætter forholdsvis sikre spor i det bevarede kilde-materiale, som derfor kan give forskeren et billede af den tredje fase, politikken. Herfra drager forskeren slutninger om målene, og hvis han er heldig kan han på grundlag af de konstaterede mål udtale sig om de bagvedliggende motiver. Usikkerheden vokser, jo længere forskeren bevæger sig mod venstre. Svarende hertil ser forf. det (s. 11) som sin opgave at konstatere de respektive landes mål og fremstille den valgsituation, som var resultatet af andre landes udenrigspolitiske handlinger, medens han for første fases vedkommende vil indskrænke sig til »in einem gewissen Umfang« at diskutere motiverne bag de respektive landes mål og politik.

Jeg kan i alt væsentligt tilslutte mig Knud Rasmussens betragtninger på dette sted, og i al sin enkelthed har det opstillede analyseapparat vist sig at være velegnet for løsningen af den opgave, forf. har stillet sig. Det kan uden besvær sættes i relation til det eksisterende kildemateriale – hvilket ikke altid er tilfældet med mere nuancerede modeller – og anvendes konsekvent bogen igennem. Ikke mindst erkendelsen af den usikkerhed, der nødvendigvis må præge alle forsøg på at bestemme en regerings motiver, har gang på gang sat forf. i stand til at påvise det vakkende grundlag for tidligere forskeres påstande på dette område.

I sine teoretiske overvejelser omtaler Knud Rasmussen ikke de direkte udsagn om mål og motiver, som indeholdes i kilderne, og jeg har af denne tavshed draget den slutning, at han tillægger sådanne udsagn ringe eller ingen kildeværdi. En så afvisende holdning er til dels berettiget, for så vidt som det gælder at bestemme en regerings virkelige motiver og mål, dog kan udsagn af denne art i interne papirer ikke uden videre frakendes værdi og ses da også flere gange at være benyttet af forf. (s. 98: Ivan IV's forhandlinger med bojarerne, s. 145: oplæg fra Sigismund August til de litauiske råder, s. 192: brev fra Gustav Vasa til hertug Erik). Hertil kommer, at officielle udsagn om mål og motiver har betydelig interesse udfra andre synspunkter, fordi de kan vise os, hvorledes en regering ønsker sin politik opfattet, altså belyser dens forsøg på at påvirke omverdenen gennem propaganda. Dette aspekt er ikke tilgodeset i Knud Rasmussens disputats, hvormed dog ikke skal være sagt, at forf. har overset det.

Fuldt bevidst, og utvivlsomt efter omhyggelig overvejelse, har Knud Rasmussen nem-

lig afgrænset sit emne meget skarpt, især derved, at han har valgt at se bort fra betydningen af indenrigspolitiske faktorer og fra påvirkninger, som måtte være kommet fra andre lande end de direkte involverede. Det sidste, som i øvrigt ikke overholdes strengt, har næppe forringet afhandlingens kvalitet i nævneværdig grad. Mere grund er der til at sætte spørgsmålstegn ved det forsvarlige i at se bort fra de indenrigspolitiske faktorer, som ofte – og i høj grad i denne periode – er af afgørende betydning for forståelsen af et lands udenrigspolitik. Her skal blot erindres om, at de involverede magter alle var stater, der kun netop havde påbegyndt udviklingen i retning af en moderne politisk organisation, som alle var svage i økonomisk og militær henseende, og hvor aristokratiet overalt spillede en væsentlig politisk rolle, ofte i opposition mod den ekspanderende statsmagt, som derfor søgte at konsolidere sin finansielle stilling ved udnyttelse af udenrigshandelen gennem monopoler og toldpålæg.² Som det gang på gang fremgår er forf. på ingen måde uvidende om sådanne faktorerens karakter og betydning, men de strejfs kun i hans fremstilling, gøres ikke til genstand for samlet analyse. Dette indebærer f. eks., at områdets komplicerede religiøse og sociale forhold næppe nok berøres, og at afhandlingen ikke indeholder noget forsøg på at bestemme de ressourcer, der stod til disposition for de involverede magter, herunder deres udenrigspolitiske apparat, som det i det mindste havde været nærliggende at ofre en samlet redegørelse.³ Forf. har begrundet denne strenge afgrænsning i indledningen (s. 10): »In allen drei Phasen sind die Möglichkeiten einer unterschiedlichen Auffassung der Beschlussfasser möglich («vil der være mulighed for divergerende opfattelser blandt beslutningstagerne» hed det i det danske manuskript, hvad der er nok så god en formulering) – sowohl aussenpolitische, wie innenpolitische Faktoren spielen eine Rolle. Aber das bedeutet, dass ein vollständiges Bild einer aussenpolitischen Problematik aus einer unendlichen Reihe von Zusammenhängen besteht, die sich sehr schwer entwirren lassen«. Dette skal på ingen måde bestrides, men det må slås fast, at udskillelsen af en stor gruppe af vigtige relevante faktorer betyder en væsentlig begrænsning af billedets fuldstændighed, hvad der i visse sammenhænge åbent erkendes af forf.⁴

Denne begrænsning og tillige det forhold, at Knud Rasmussen opfatter Rusland og Polen-Litauen som de afgørende magter, medens Sverige og Danmark kommer i anden række, afspejler sig i fortegnelsen over trykte kilder og litteratur (s. 231–33). Den medtager, så vidt jeg kan se, kun de publikationer, der er citeret i afhandlingen, og er altså slet ikke en udtømmende eller blot repræsentativ bibliografi. Særlig påfaldende er udeladelsen af en række svenske værker med direkte relevans for emnet, således Ingvar Anderssons Erik XIV-studier, C. Annerstedt: *Grundläggningen af svenska väldet i Lifland 1558–1563* (1868), A. Attman: *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595* (1944), K. Kumlien: *Sverige och hanseaterna* (1953), G. Landberg: *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet* (1925) og W. Tham: *Den svenska utrikespolitikens historia I:2, 1560–1648* (1960). I indledningens korte oversigt over de vigtigste nyere bidrag til

² Jvf. Władysław Czapliński, *Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles*. XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports IV, s. 27.

³ Jvf. s. 122, hvor Knud Rasmussen, vendt mod Czapliński, afviser muligheden af at bestemme de enkelte staters styrke med blot tilnærmelsesvis sikkerhed. I en (stencileret) kongresrapport til Muscovite History Conference, Oxford 1–4 September 1975, har Knud Rasmussen skrevet »On the Information Level of the Muscovite Posol'skij Prikaz in the 16th Century«. Afhandlingen vil blive offentliggjort i *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 24, 1978, s. 87–99.

⁴ Især s. 224, hvor der afstås fra en forklaring på, at de litauiske råder i 1561 bøjede sig for Sigismund August. Jvf. nedenfor.

den livlandske krises historie (s. 15 f.) er Sture Arnell: *Die Auflösung des livländischen Ordensstaates* (1937) ene om at repræsentere litteraturen om den svenske udenrigspolitik. Til forf.s ros skal dog siges, at hvis man vil indskrænke sig til kun at omtale ét værk om Sveriges ostbaltiske politik i denne periode med hovedvægten lagt på den diplomatiske historie, må valget utvivlsomt falde på Arnells værk.

I sammenligning hermed er den danske litteratur om emnet omhyggeligt tilgodeset i indledningen, idet begge de foreliggende specialundersøgelser er omtalt, nemlig W. Mollerup: *Danmarks Forhold til Lijfland fra Salget af Estland til Ordensstatens Opløsning (1346-1561)* (1880) og Jens Engbergs afhandling »Danmarks forhold til Rusland 1558-1562« (*Historie VIII:3*, 1967). Også Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid* (1939) kunne dog have fortjent at få et ord med på vejen på dette sted.

Som hovedværkerne indenfor den nyere forskning fremhæver Knud Rasmussen i sin indledning Walther Kirchner: *The Rise of the Baltic Question* (1934) og Erich Donnert: *Der livländische Ordensritterstaat und Russland* (1963), som begge søger at sætte den livlandske krise ind i en europæisk sammenhæng og endvidere har det tilfældes, at begge finder noglen til forståelse i Ruslands politik.⁵ Det er også fortrinsvis disse forskeres resultater, forf. tager stilling til i afhandlingens enkelte kapitler.⁶ Alt i alt må det siges, at der er anlagt en østeuropæisk synsvinkel ved indledningens præsentation af tidligere forskning. Der er ikke lagt op til en diskussion af nyere svensk historieforskningens problematik og fortolkning, og en sådan gives da heller ikke i bogen.

Skønt Knud Rasmussen loyalt vedgår arv og gæld til den tidligere forskning, befinder han sig tydeligt nok bedst, når han arbejder med de originale kilder i hånden, og da allerhelst de originale diplomatiske aktstykker. En betydelig del af dette kildemateriale er ganske vist udgivet, men som oftest er der tale om gamle udgaver af utilfredsstillende kvalitet, og tekstmæssige uklarheder har da også flere gange foranlediget forf. til at jævnføre udgaverne med arkivalierne. Til de af forf. citerede udgaver skal i øvrigt nu føjes det i 1971 udgivne bind XXIV i den af det polske historiske institut i Rom udgivne serie *Elementa ad fontium editiones: Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae*, III pars, ed. Carolina Lanckorońska et Georgius Steen Jensen.

Da afhandlingen, som forf. selv siger (s. 11), ensidigt lægger vægten på de udenrigspolitiske faktorerers betydning for beslutningstagningen, hidrører det benyttede kildemateriale i første række fra de involverede staters udenrigskancellier, og de trykte udgaver af materiale herfra er af forf. suppleret, og som nævnt i nogen udstrækning kontrolleret, gennem omfattende arkivstudier. Af samme grund, som er omtalt ved forf.s litteraturbenyttelse, er Sverige også her trådt i baggrunden, men en væsentlig del af det relevante svenske materiale foreligger trykt i Carl Schirrens *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit I-VIII* (1861-81). Det samme gælder materialet fra ordensmesterens arkiv, som beror i det svenske rigsarkiv, men da Schirrens udgave først begynder 1557, er der for de foregående års vedkommende foretaget arkivstudier i dette. Også det danske rigsarkivs samlinger er naturligvis udnyttet, især Tyske Kancellis udenrigske afdeling. Da fortegnelsen over utrykte kilder (s. 229-30) ikke medtager alt her beroende materiale vedrørende Danmarks forhold til Livland i den omhandlede periode, tør det formentlig slutes, at denne fortegnelse, svarende til fortegnelsen over trykte kilder og litteratur, kun medtager det materiale, der er direkte benyttet i afhandlingen.

⁵ Donnerts disputats, som angriber problemet på en ganske anden måde end Knud Rasmussens, er anmeldt af Jørgen Steen Jensen i HT 12. r. I:3, 1964, s. 387-90.

⁶ Norbert Angermanns disputats, Studien zur Livlandpolitik Ivan Grosnyjs, Hamburg 1972, har, som det meddeles i Knud Rasmussens forord, ikke kunnet inddrages i arbejdet.

I det danske rigsarkivs Danica-filmsamling er endvidere materiale fra Dresden benyttet, og i det statslige arkivlager i Göttingen har Knud Rasmussen undersøgt materiale fra det preussiske statsarkiv i Königsberg og statsarkivet i Schwerin. De vigtigste undersøgelser er dog foretaget i osteuropæiske arkiver. Dels i en række polske arkiver, idet materialet herfra kun er publiceret i ringe omfang, dels i Moskva, hvor dog kun akterne vedrørende forholdet til Danmark, men ikke de akter, der vedrører forholdet til Livland, har været til disposition for forf. De russiske akter vedr. forholdet til Danmark er mikrofilmet til det danske rigsarkiv. En væsentlig del af det russiske materiale er udgivet, og det samme gælder materialet fra det litauiske udenrigskancelli, hvor supplerende arkivundersøgelser ikke har kunnet foretages. Fra tatarstaten på Krim er ingen arkiver bevaret, og der synes heller ikke at eksistere russiske akter til belysning af Ruslands forhold til tatarstaten. På dette område, som spiller en vigtig rolle i Knud Rasmussens disputats, har undersøgelsen derfor måttet baseres på den russiske kronike, hvis kildeværdi diskuteres i indledningen (s. 12 f.). Den russiske kronike kan karakteriseres som officiel historiskrivning, der viser zarens syn på begivenhederne. Der er vidnesbyrd om nært samarbejde mellem den moskovitiske administration og forfatteren af det 16. årh.s kronike, som i vid udstrækning bygger på officielle akter, hvad der unægtelig forlener dens oplysninger med betydelig kildeværdi. Men som forf. viser ved et konkret eksempel er den russiske kronike ikke hævet over fejl, og ifølge sin natur er den tendentios. Erstatte aktmateriale kan den selvsagt ikke. Når Knud Rasmussen ved enkelte andre lejligheder ser sig tvunget til at benytte berettende kilder med usikkert grundlag, prøver han omhyggeligt deres vidnesbyrd på aktmaterialet, således ordensdiplomat Salomon Hennings kronike om begivenhederne i Livland 1554-90 (s. 194 f.). Kildecitater forekommer hyppigt i fremstillingen, og til glæde for sine mindre sprogkyndige fagfæller meddeler forf. regelmæssigt oversættelser af polske og russiske tekster i noterne. Latin forudsættes derimod bekendt, og det samme gælder dansk og svensk, hvad der næppe er rimeligt i en bog, der henvender sig til en international læserkreds.

Som det vil være fremgået, er Knud Rasmussen gået strengt skematisk frem m.h.t. emneafgrænsning og svarende hertil m.h.t. kilde- og litteraturbenyttelse. Selve afhandlingen er opbygget med tilsvarende streng disciplin. Dens hovedinddeling er kronologisk, men således, at hvert af de 28 kapitler, der udgør fremstillingen af den politiske proces, er afgrænset til et bestemt tema, f. eks. »Danmark intervenserer«, »Krimkhanen angriber Rusland«, »Polen-Litauen tøver«. Denne disposition er for så vidt ikke usædvanlig og har betydelige fremstillingsmæssige fordele, idet læseren i hvert kapitel kun har et begrænset antal tråde at holde sammen på. Til gengæld kan den stærke opdeling i undertiden meget korte kapitler gøre det vanskeligt at bevare overblikket over det samlede, yderst komplicerede begivenhedsforløb. Også de enkelte kapitler er opbygget efter et fast skema. I hvert af dem redegøres der først for de relevante spørgsmål, dernæst for forf.s opfattelse, hvorefter begrundelsen for denne opfattelse følger, overalt med omhyggelig dokumentation. I en grad, som er usædvanlig i vore dage, er der altså tale om en disputats i ordets klassiske forstand: Forf. fremsætter en række theser og søger at verificere dem. Kritik af tidligere forskning henvises normalt til kapitlernes afslutning samt til noterne.

Efter en kort præsentation af det livlandske område går Knud Rasmussen i kapitlet om den danske og russiske pression overfor Livland straks igang med at skildre og fortolke begivenhederne i 1554. Baggrunden forudsættes åbenbart bekendt, i hvert fald erindres der kun om den i nogle få linier. Det noteres (s. 19), at Rusland repræsenterede det bagland, der var den væsentligste forudsætning for den livlandske handels omfang, og senere (s. 22) fremgår det af forhandlingsresultaterne, at voks og talg var vigtige rus-

siske eksportvarer. Men der gøres ikke noget forsøg på at sætte Ruslandshandelen ind i en større sammenhæng og f. eks. minde om, at navnlig de vesteuropæiske staters voksende søfart stimulerede efterspørgselen efter skibsmaterialer, hvoraf hør og hamp først og fremmest produceredes i Rusland og eksporteredes over Riga og Reval, hvad der gav disse byer øget betydning, ikke blot fra et økonomisk, men også fra et militært og dermed sikkerhedspolitisk synspunkt. Skønt de vesteuropæiske magter ikke greb direkte ind i de politiske begivenheder, var de langtfra uinteresserede tilskuere. Netop i disse år begyndte englænderne at handle på Archangelsk ved Hvidehavet.

Også en anden baggrund havde det været rimeligt at ridse op. De russiske forsøg på at vinde indflydelse i Livland var ingenlunde af ny dato. Omkring 1500 forsøgte Ivan III at følge erobringen af Novgorod op med et fremstød mod Østersøen, som dog blev standset af den tyske orden i 1502 (slaget på Smolina-søen). Efter Ivan III's død erhvervede Rusland Pskov (1510) og fra Litauen erobrede Smolensk (1514), men efter Ivan IV's regeringsovertagelse i 1533 vendtes opmærksomheden mod øst, mod tatarrigerne Kazan og Astrachan. Knud Rasmussen indskrænker sig imidlertid til at følge udviklingen i forholdet mellem Rusland og Livland fra 1550.

I 1550 var hovedpunkterne i zarens krav til Livland at sikre fri handel for russiske købmænd og fri passage for udenlandske håndværkere og militære. Disse krav blev gentaget under traktatforhandlinger i 1554, men hertil kom nu, at der krævedes en afgift af biskoppen af Dorpat, som hele Livland blev gjort ansvarlig for. Blev afgiften ikke betalt til den fastsatte termin, ville zaren selv hente den, erklærede den russiske forhandler truende (s. 22 f.). Herved og ved det i traktaten indeholdte forbud for de livlandske fyrster mod at slutte forbund med Polen-Litauen havde Rusland markeret sine krav om overhøjhed over i det mindste bispedømmet Dorpat og sikret sig mulighed for fremtidig politisk indblanding i de livlandske forhold. Om denne politiks yderste mål var en fuldstændig inkorporation af Livland, var i dette øjeblik uklart, men Knud Rasmussen anser det – i modsætning til den russiske historiker I. P. Šaskol'skij – for sandsynligt.

Det er rimeligt med Knud Rasmussen at bestemme den russiske regerings prioritering af de fremsatte krav ud fra, på hvilke punkter den bøjede af, nemlig m.h.t. den frie passage for varer og udenlandske håndværkere m.v. (s. 25). Men det er værdt at bemærke, at de livlandske forhandlere på netop disse punkter hårdnakket henviste til et af kejseren udstedt forbud, som de i kraft af deres tilhørsforhold til Det tyske Rige var forpligtede til at rette sig efter. Kejseren og riget kom ikke til at spille nogen aktiv rolle i den livlandske krise, men helt ligegyldige faktorer var de ikke.

Direkte engageret var derimod to nordtyske fyrster. Hertug Albrecht af Preussen havde i 1525 skilt sig ud fra ordensstaten og omdannet Preussen til et hertugdømme under polsk overhøjhed. I de følgende år havde han forsøgt at skaffe sig indflydelse i Livland og fået sin broder, Wilhelm, valgt til ærkebiskop af Riga; men i 1546 havde livlandske stænder ved Wolmar-recessen gjort valg af fremmede fyrster afhængig af deres billigelse. Fremtidige transaktioner af lignende art var herved vanskeliggjort.

Efter Knud Rasmussens opfattelse var hertug Albrechts mål snarest en inkorporation af Livland i Polen-Litauen, hvorved han kunne håbe at styrke sin egen position indenfor det jagiellonske rige, og det ydre pres på Livland i 1554 syntes at bedre mulighederne for at realisere denne plan. Ved at søge hertug Christoffer af Mecklenburg placeret som coadjutor i Riga skærpede Albrecht situationen. De livlandske fyrster måtte forventes at ville modsætte sig dette, og herved kunne der skabes mulighed for udenlandsk intervention. Kalkulationen var for så vidt korrekt, som den tyske orden og de øvrige livlandske stænder skred til aktion og i juni 1556 tog både ærkebiskop Wilhelm og hertug Christoffer til fange, men den polsk-litauiske holdning var yderst forsigtig. Knud Rasmussen

lægger vægt på, at Sigismund August havde godkendt planen 1. september 1555 (s. 34), men at hertug Albrecht langtfra havde nået sit mål turde fremgå af et brev, som han 3 dage senere sendte ærkebiskoppen, og hvori han tilrådede denne at fare med lempe. Ordensmesteren regnede – åbenbart med rette – med polsk-litauisk frygt for konflikt med russerne og anså derfor risikoen for intervention for ringe.

Man må sikkert give Knud Rasmussen ret i, at Albrecht af Preussen var drivende kraft i coadjutor-planen, men om forf. har ret i helt at afvise Iselin Gundermanns opfattelse, hvorefter det drejede sig om et mecklenburgsk fremstød mod Livland (s. 32), er mere tvivlsomt. Forhandlingerne mellem Johan Albrecht af Mecklenburg og ærkebiskop Wilhelm var i gang allerede i februar 1554, altså før de livlandsk-russiske forhandlinger i foråret s.å., der indledte den russiske pression og dermed den livlandske krise. Det var også Mecklenburg, den senere ordensmester Gotthart von Kettler på hansedagen i juli 1556 anklagede for at ville erobre Livland (s. 55). Et element af mecklenburgsk dynastipolitik kan næppe afvises, omend det er af underordnet betydning i den store sammenhæng.

Også Danmark var på dette tidspunkt inde i billedet, ja havde for så vidt været det længe. Det var den danske regerings opfattelse, at Danmark med salget af Estland i 1346 ikke havde fraskrevet sig suveræniteten over dette område, og spørgsmålet blev taget op i 1540'erne af Christian III (s. 19). Samtidig med at et livlandsk gesandtskab i foråret 1554 blev stillet overfor zarens krav i Moskva, fastholdt den danske konge sine overhøjhedskrav, men forsikrede samtidig, at han ikke havde til hensigt at bryde Speyer-freden, der også omfattede ordenen som del af Det tyske Rige. En pression af samme grad som den russiske var der altså ikke tale om, og rimeligheden i at sidestille de to pressioner, som det sker hos Knud Rasmussen, kan diskuteres. Under alle omstændigheder er den danske regerings hensigt med kravet uklar; kun så meget kan sluttes, at Christian III prioriterede forholdet til Det tyske Rige højere end forholdet til de østbaltiske områder.

Da coadjutor-krisen tilspidsedes i sommeren 1556, søgte både Mecklenburg og Preussen dansk militær bistand, men Christian III ville kun tilbyde mægling. At den danske konge hermed nægtede at optræde som de tyske fyrsters og Riga-ærkebispens allierede er klart nok, men det er vanskeligt at følge Knud Rasmussen helt, når han (s. 41 og 45) mener, at der i virkeligheden var tale om en indgriben til fordel for ordenen. Den s. 45 fremførte kritik af Mollerups opfattelse på dette punkt er ikke helt rimelig. I de danske gesandters instruks pålagdes det dem at arbejde for, at ingen stand skulle underkaste sig en anden, hvad der tydeligt var møntet på ordenen. Endvidere skulle gesandterne sørge for, at Livland forblev under Det tyske Rige, altså ikke indlemmedes i Polen-Litauen, samt at de danske krav i området blev respekteret. Den danske politik gik med andre ord ud på at genoprette den tidligere tilstand i Livland samt – naturligvis – at varetage Danmarks interesser.

I tilslutning til tidligere dansk forskning opfatter Knud Rasmussen den danske mæglingspolitik som et kompromis mellem to fundamentalt forskellige opfattelser af den danske udenrigspolitikens problematik, hvor kansler Johan Friis repræsenterede en mere aktiv retning, Tyske Kancellis leder Anders Barby en mere passiv. Udslag af den første opfattelse ser forf. i Christian III's proposition til Rigsrådet af april 1557, hvori kongen bl. a. anmoder rådet om at overveje, hvorledes man skal forholde sig, hvis livlænderne ikke bliver forligt med Polen, Preussen og Mecklenburg og søger hjælp i Danmark, »om thet schulle thennom afslaes eller icke, ephtherthi thet hertugdom Estonien, Harrien oc Virland hører med rette til Danmarks krone«. Her rejses spørgsmålet om en eventuel militær intervention, og afslutningen gør i nogen grad spørgsmålet ledende, bemærker Knud Rasmussen (s. 43). Den anden opfattelse ser han afspejlet i et samtidigt brev fra Chri-

stian III til de danske mæglere, hvor kongen udtrykker håbet om, at Polen og Preussen vil indvillige i en fredelig løsning af konflikten. Vil de ikke, »so ist gnug darumb geschehenn«. Her er enhver videre indblanding i de livlandske anliggender opgivet. Knud Rasmussen er tilbøjelig til at betragte de to aktstykker som hidrørende fra to forskellige forfattere, repræsenterende hver sit »parti«.

Jeg kan ikke følge forf. på dette punkt. De to aktstykker er af vidt forskellig karakter. I det første tilfælde befinder vi os på højeste politiske plan, i det andet instrueres mæglerne om, hvordan de skal forholde sig, hvis forligsbestræbelserne strander: de skal ikke foretage sig videre. Men hermed er intet sagt om, hvilken reaktion der ville komme fra Danmark i dette tilfælde; det er kun mæglerens virksomhed, det drejer sig om.

Nok så givende er det at sammenholde den citerede dansksprogede proposition til Rigsrådet med den tilsvarende tyske tekst, som må repræsentere et tidligere stade i propositionens udarbejdelse.⁷ Også her omtales Estlands, Harriens og Wierlands gamle tilhørsforhold til Danmark, men rigtignok som begrundelse for, at livlænderne evt. vil søge hjælp her, hvis de bliver angrebet. I den danske tekst er der sket en drejning i »aktiv« retning. Også det følgende punkt er værd at jævnføre i de to udgaver. I den danske tekst spørges der om, hvorledes man skal forholde sig, hvis Livland bliver tvunget af Polen og ikke søger dansk hjælp, om kongen da skal hævde sin ret til de nævnte lande »eller oc lade ther met bestaa«. Den tyske udgave har et tilsvarende indhold, men her tilføjes: »Es lest sich auch ansehen, das die von Lubeck und andere die Liflender nicht leicht werden underdrucken lassen« – et argument for at forholde sig passiv, som er udeladt i den danske tekst. Vist var der divergerende opfattelser af den formålstjenlige udenrigspolitiske kurs indenfor de danske kancellier.

Rigsrådets svar af 15. maj 1557 gik i aktiv retning: »Om the Liflender søger hielp hos Kon. Mat. oc ville thennom udi tilbørlige maade emod hans Kon. Mat. forklare, er beraadslagit, at Kon. Mat. thennom thet icke skulle afslae efther leyligheden«. Rigsrådets flertal prioriterede åbenbart det livlandske spørgsmål højere end Christian III, der synes at have sat de tyske problemer, herunder arvekravene fra Christian II's døtre, øverst. Om rigsråderne har drømt om at beherske den russiske handel eller genoprette unionen, som Knud Rasmussen antyder, er nok tvivlsomt; rimeligere er det at bestemme rådets motiv derhen, at det ikke ønskede magtbalancen i Østersøen truet, og at man frygtede Polen-Litauens hensigter i Livland (s. 45). Det var Danmarks stilling som førende Østersømagt det gjaldt.

Knud Rasmussen deler ikke den danske regerings bekymring for Polen-Litauens hensigter i Livland. Nok ønskede den polsk-litauiske regering Livland som forbundsfælle i en eventuel krig med Rusland, men først og fremmest lagde man vægt på at bevare freden, og en aggressiv fremfærd i Livland ville uundgåeligt udfordre Moskva. I økonomisk henseende spillede det livlandske område ikke samme rolle for Litauen som for Rusland. Kun for et mindre område i nord var vejen ad Dvina til Riga den naturlige udfaldsvej, hovedfloden Njemen havde sit udløb i Preussen. Såvel fra et økonomisk som et sikkerhedspolitisk synspunkt var det Livlands sydlige del, der især måtte have Polen-Litauens interesse. De litauiske bojarer indtog da også en reserveret holdning m.h.t. en eventuel militær intervention i Livland, og Sigismund August synes tilsvarende at have foretrukket at gå frem ad diplomatisk vej og søge Livland knyttet til Polen-Litauen ved et forbund (s. 50).

⁷ Udg. af W. Møllerup i Danske Magazin 4. r. V, 1884, s. 104; jvf. udgiverens bemærkninger om teksterne s. 111 f.

⁸ Smst. s. 113.

Ordensmesterens tilfangetagelse af ærkebiskop Wilhelm og hans coadjutor i juni 1556 betød en udæskning ikke blot fra hertug Albrecht af Preussen, men også af Sigismund August. Denne indtog da også en truende holdning og koncentrerede tropper ved grænsen til Livland, men tropperne fik ikke marchordre. Sigismund August indskrænkede sig til at kræve fangerne losladt og genindsat i deres tidligere værdighed, hvortil dog kom et krav om skadeserstatning for ordenens overgreb overfor Polen-Litauen.

Dette var baggrunden for, at Christian III i august 1556 udtrykte frygt for, at den polske konge ville underlægge sig Livland (s. 45), en frygt, som også deltes af Reval (s. 56). Ordensmesteren vurderede efter Knud Rasmussens opfattelse situationen mere optimistisk og kalkulerede med det danske gesandtskab og det spændte forhold mellem Rusland og Litauen som faktorer, der ville afholde Sigismund August fra militær indgriben. På den anden side indså ordensmesteren det udsigtsløse i at fastholde forsøget på at styrke sin egen indflydelse på Riga-ærkebispens bekostning, og under disse omstændigheder fik de danske mæglere tilslutning til et forslag om, at ærkebiskoppen skulle restitueres, men derefter abdicere til fordel for coadjutoren, den unge hertug Christoffer.

Den »danske« reces af 10. marts 1557 blev imidlertid pure afvist af Sigismund August, sandsynligvis, som Knud Rasmussen mener, fordi Polen-Litauen ikke ønskede Danmarks indblanding i Livlands forhold (s. 66 f.). Et tysk gesandtskab, som i henhold til rigsdagsbeslutning af december 1556 ankom i maj for at søge striden bilagt, fik et langt mere imødekommende svar. Om man vil vurdere de danske mægleres indsats positivt som Knud Rasmussen eller negativt som Kirchner beror derfor på, om man lægger vægt på danskernes evne til at skabe en kompromisløsning, der var acceptabel for livlænderne, hvad der lykkedes, eller om man vil stille krav om en endelig bilæggelse af konflikten med accept fra alle interesserede parter, hvad der mislykkedes. Det er dog værd at bemærke, at Christian III i et brev af 21. september 1557 til Albrecht af Preussen udtalte sig kritisk om de danske gesandter, som Gud næppe havde givet de evner, der krævedes i sådanne højvigtige sager.⁹ Knud Rasmussen karakteriserer denne udtalelse som retorisk og fremhæver, at Christian III ved understregning af andre omstændigheder lagde en stor del af ansvaret på hertug Albrecht (s. 79 f.). Flere tolkninger er mulige, bl. a. den, at den danske konge brugte sine gesandter som syndebuk for at undskylde sit notoriske diplomatiske nederlag; men det kan næppe afvises, at de danske mæglere havde fulgt en mere »aktiv« linie, end Christian III ønskede, bl. a. ved at modsætte sig polsk-litauisk repræsentation ved forhandlingerne (s. 60) og ved at drøfte spørgsmålet om et dansk protektorat over Livland (s. 78 f.). Hvorom alting er trak Danmark sig i august 1557 ud af coadjutor-striden. Den forsigtige linie sejrede.

Alle danske kredse kunne formentlig enes om at betragte Sigismund August som den egentlige urostifter, og selv hertug Albrecht af Preussen, der gerne så Livland – vel at mærke et propreussisk Livland – nært knyttet til Polen-Litauen og havde henvist det danske forslag til sin lensherres afgørelse, synes at have næret tvivl om dennes hensigter i Livland (s. 61). Knud Rasmussen er imidlertid overbevist om, at Sigismund August ønskede en fredelig løsning og ser et vidnesbyrd herom i den omstændighed, at den polske konge i maj 1557 afviste Krimkhanens ønske om fælles aktiv optræden mod Rusland. Havde det været Sigismund Augusts hensigt at sende sine tropper ind i Livland, måtte han have hilst lejligheden til at engagere de russiske tropper i syd velkommen. Når han ikke tog mod khanens invitation, må det betyde, at Sigismund August ønskede en russisk pression mod Livland opretholdt, hvorved ordensmesteren kunne blive tvunget

⁹ W. Møllerup, Danmarks Forhold til Liffland, 1880, s. 41, n.l.

til forbund med Polen-Litauen (s. 86 f.). Ræsonnementet kan synes bestikkende, men rummer store usikkerhedsmomenter. Den omfattende oprustning, Sigismund August foretog i begyndelsen af 1557 (s. 63 f.), synes kun forklarlig, hvis han regnede med en betydelig risiko for krig. Det er forståeligt, at omverdenen betragtede den med mistro.

Rusland forholdt sig foreløbig afventende, ønskede efter Knud Rasmussens mening ikke konfrontation med Polen-Litauen i Livland (s. 72). Forf. ser denne holdning på baggrund af udviklingen ved Ruslands østlige og sydlige grænse, hvad der dog virker lidet overbevisende i betragtning af, at erobringen af Astrachan var afsluttet i 1556, og at der fra vinteren 1556-57 indtrådte en afspænding i forholdet til Krim, så at zarens muligheder for indblanding i de livlandske forhold skulle synes forbedrede fra 1557. At Rusland endnu i begyndelsen af 1557 befandt sig i krig med Sverige omtaler Knud Rasmussen ikke i denne sammenhæng, og det er måske også tvivlsomt, om denne krig, der fra begge sider førtes uden synderlig energi, har spillet nogen større rolle for zarens overvejelser. Men en krig var det dog!

Imidlertid er det et spørgsmål, om Knud Rasmussen ikke har gjort den russiske holdning mere passiv end rimeligt er. Det er sandt, at Rusland ikke blandede sig i striden mellem ordensmesteren og den polske konge, men zaren fastholdt i februar 1557 sit krav om afgift af Dorpat og truede som i 1554 med om nødvendigt selv at hente den, og det har dog næppe været tilsigtet, hvis han dermed, som Knud Rasmussen mener, støttede Sigismund Augusts politik. Hertil kom Ivan IV's udbygning af Ivangorod i foråret 1557, hjemkaldelsen af russiske købmænd i Livland og forbudet mod, at russiske købmænd rejste ud af Rusland (s. 75). Knud Rasmussen opfatter disse forholdsregler, der skulle tjene til at gøre Rusland uafhængig af handelsvejene over Livland, som et diplomatisk tilbagetog fra det livlandske område og tager afstand fra den svenske historiker Sven Svenssons tale om handelskrig. Men zarens fremgangsmåde måtte uundgåeligt få smertelige økonomiske virkninger i de livlandske byer. Det var selve disse byers livsnerve, zaren var i færd med at skære over, hvis deres borgere ikke længere kunne optræde som mellemhandlere mellem russiske og udenlandske købmænd.

Alligevel kan det ikke betvivles, at det var den polske konge, der i 1557 spillede stærkest ud i det livlandske spørgsmål. De livlandske stænder måtte bøje sig for Sigismund Augusts krav om fuldstændig restitution af ærkebisp og coadjutor, hvad der mod Knud Rasmussens opfattelse (s. 83) var en væsentlig større indrømmelse end den, der var indeholdt i det danske mæglingsforslag. Resultatet blev traktaten mellem Polen-Litauen og Livland i Pozwol, hvor ordensmesteren indfandt sig personlig den 14. september 1557 for at ratificere.

Det er hævet over tvivl, at denne traktat var en stor prestigesejr for Sigismund August, men omfanget af kongens politiske gevinst kan diskuteres. Mod Kirchner, der opfatter traktaten som et polsk-litauisk diktat, indvender Knud Rasmussen, i tilslutning til Józef Jasnowski, at de livlandske indrømmelser var begrænsede, og at traktaten havde karakter af kompromis. Kritikken af Kirchner (s. 88 f.) skal ikke modsiges, men det forekommer mig, at Knud Rasmussen går til den modsatte yderlighed. Selv om Livland ikke ved denne lejlighed blev et polsk-litauisk protektorat, havde de livlandske forhandlere måttet give efter på alle hovedpunkter, ikke blot m.h.t. ærkebispens af Riga, men også ved ophævelsen af Wolmar-recessen fra 1546 og især ved indgåelsen af et mod Moskva rettet forbund, der gjorde en selvstændig livlandsk udenrigspolitik illusorisk. At dette forbund først skulle træde i kraft ved udløbet af de eksisterende traktater med Moskva tillægger Knud Rasmussen e.m.m. rigelig stor betydning. Allerede ved overhovedet at indgå et forbund med Polen-Litauen havde Livland brudt sin traktat med

Rusland af 1554 (jvf. ovenfor). Stærkere end Knud Rasmussen gør bør det også fremhæves, at Polen-Litauen gav sine krav eftertryk med en overlegen hær, opstillet i nærheden af grænsen, ja i august 1557 endog med en krigserklæring.

Det er en almindelig opfattelse (Svensson, Donnert, Karoljuk), at Pozwol-traktaten var den direkte foranledning til det russiske angreb på Livland, der satte ind i januar 1558 og fra maj medførte et virkeligt felttog med erobring af Narva og talrige livlandske borge som resultat. Knud Rasmussen deler imidlertid ikke denne opfattelse, og han lægger heller ikke større vægt på de russisk-litauiske forhandlinger i Moskva december 1557, som brød sammen, da det viste sig, at de livlandske gesandter ikke havde medbragt den af Rusland ønskede afgift. Dette, skønt han daterer den russiske beslutning om angreb til midten af december 1557, umiddelbart efter forhandlingernes sammenbrud (s. 97). Knud Rasmussen foretrækker at se det russiske angreb som en udnyttelse af den gunstige udenrigspolitiske situation, der opstod ved Krimkhanens tilnærmelse til Moskva i december 1557 og khanens angreb på Polen-Litauen, som måtte tvinge denne stat til at koncentrere sig om sydgrænsen. Om tatarernes angreb fik zaren ganske vist først underretning i februar 1558, og hans reaktion var at foreslå Sigismund August et forbund mod khanen, samtidig med at den første russiske invasionsstyrke forlod Livland. Men der er al grund til at tro, at formålet med tilbudet til den polske konge var at forhindre ham i at slutte fred med khanen, og den russiske gesandt var instrueret om at benytte lejligheden til at undersøge Sigismund Augusts holdning til det russiske angreb på Livland (s. 98 f.). I virkeligheden var dette måske kun en sondering fra zarens side. Først da det i maj blev klart for den russiske regering, at Sigismund August forholdt sig passiv, satte det massive russiske angreb ind.

For så vidt er der god rimelighed i Knud Rasmussens forklaring, men den forekommer meget forenklet, og der er mange uklare punkter i dette afsnit af bogen – hvormed ikke skal være påstået, at det vil være muligt at give en helt udtømmende forklaring af den førte russiske politik; tolkningsmulighederne er mange. Her om nogetsteds savner man en mere indgående redegørelse for de interne modsætninger i den russiske regeringskreds, som også gjaldt udenrigspolitikken. Så meget kan fastslås i tilslutning til Knud Rasmussen, at Ivan IV ønskede at forsvare sine interesser i Livland, så vidt muligt uden at komme i krig med Polen-Litauen, hvad der ganske svarede til Sigismund Augusts holdning. De to landes vitale interesseområder lå i hver sin del af Livland, Ruslands i det nordøstlige, Litauens i Dvina-området, så det kunne ikke udelukkes, at en sådan politik ville være gennemførlig.

Krimkhanens brud med Polen-Litauen var sikkert nok, som Knud Rasmussen udtrykker det (s. 103), en af de årsager, der afholdt Sigismund August fra at modsætte sig det russiske angreb på Livland – eventuelle andre årsager lades dog uomtalt i denne forbindelse. Men når den polske konge end ikke vovede at protestere overfor zaren, var livlænderne henvist til at søge hjælp andetsteds, og navnlig Reval pressede på i sommeren 1558 for at få ordensmesteren til at rette henvendelse til Danmark. Af de livlandske fyrster modsatte kun ærkebispens af Riga sig dette. Som sandsynlig initiativtager til tilnærmelsen til Danmark nævner Knud Rasmussen den danske lensmand på Kolck (i Estland), Christoffer von Münchhausen, der var broder til biskoppen af Øsel-Wieck.

I tilslutning til Møllerup og senere danske forskere opfatter Knud Rasmussen den danske regerings stillingtagen til de fire livlandske fyrsters henvendelse i august 1558 som et kompromis mellem Christian III's uvilje mod at intervenere og visse rigsråders, navnlig kansler Johan Friis' mere aktive indstilling. Christian III var tydeligt nok tilbageholdende overfor et engagement, der kunne medføre krig med Rusland, men han viste sig

dog interesseret i at købe de tidligere danske besiddelser Harrien og Wierland og i så fald yde ordensmesteren yderligere pengehjælp i et halvt år. De livlandske gesandter ønskede imidlertid en mere aktiv dansk indsats, omend næppe som Knud Rasmussen mener (s. 112) overtagelse af et formeligt protektorat over Livland, og til Johan Friis' beklagelse blev deres traktatudkast af 16. september 1558 derfor ikke antaget af den danske regering. Det er ikke let at se, at det skulle være Christian III der gav mest efter i denne forbindelse (s. 113); de af Knud Rasmussen citerede breve giver næppe grundlag for denne konklusion. Derimod er det klart, at Christian III (og Barby) prioriterede de tyske (lothringske) problemer højere end de livlandske og ikke i så høj grad som Johan Friis m. fl. rigsråder frygtede en ændring af magtbalancen på Østersøen.

Af instruksen for de danske gesandter, som i efteråret 1558 blev sendt til Livland og Moskva, fremgår tydeligt, at Danmark ville undgå krig med Rusland, medens det er mindre indlysende, at det var en forudsætning for det påtænkte køb af Harrien og Wierland, at man opnåede zarens forsikring om ikke at ville angribe disse områder. Når Knud Rasmussen mener, at Christian III med denne instruks havde trukket så godt som alle tidligere indrømmelser tilbage (s. 115), har jeg svært ved at følge ham. Derimod kan der næppe være tvivl om, at de danske forhandlere med Claus Urne i spidsen gik videre i deres forhandlinger, end det havde været regeringens hensigt, ved som de danske mæglere i 1557 at indlade sig på drøftelser med ordensmesteren om et dansk forsvar af Livland (s. 117). Deres »aktive« indstilling fremgår også af, at de i februar 1559 foreslog Christian III at sende tropper til Livland. Men hverken heraf eller af Revels og Dorpats ønske om dansk beskyttelse kan der udledes argumenter for at karakterisere den danske Livlandspolitik som aggressiv, hvad Knud Rasmussen med fuld ret foreholder Erich Donnert (s. 121). Det er karakteristisk, at man fra dansk side netop ikke søgte at udnytte Revels oprørstendenser, idet man herved ville lægge sig ud med ordensmesteren og måske endog den tyske kejser, som var områdernes formelle overherre. Den danske regering ønskede åbenbart at gå strengt legalt frem.

Imidlertid forandrede den politiske konstellation i slutningen af 1558 derved, at Krimkhanen nærmede sig Polen-Litauen og sendte en hær mod Moskva. Tidspunktet for angrebet bestemmes overbevisende af Knud Rasmussen. Med god ret ser forf. dette omslag i khanens holdning som baggrunden for den skærpelse i Polen-Litauens holdning overfor Rusland, som kan iagttages fra foråret 1559 (s. 129); dog må det bemærkes, at denne skærpelse kun fik udtryk i en ret afdæmpet protest, hvilket kan hænge sammen med, at den polske sejm havde vist sig lidet interesseret i spørgsmålet om Livland og dets havne, som først og fremmest var et litauisk anliggende (s. 130). Alligevel er det rimeligt nok at betragte den indtrufne ændring i den politiske konstellation som baggrund for, at zaren i foråret 1559 tilbød Livland et halvt års våbenstilstand (s. 133). Det skyldtes næppe, som Donnert mener, det danske gesandtskabs indsats. Allerede dettes leder, Claus Urne, betragtede Krimkhanens angreb som forklaringen på den pludselige ændring i zarens holdning, og Knud Rasmussen når til samme resultat.

Det var åbenbart Sigismund Augusts politik at udnytte Krimkhanens Moskva-fjendtlighed til at lette det russiske tryk i nordvest. Derfor afviste han russiske forslag om fælles kamp mod khanen og sluttede tværtimod forbund med denne endnu i 1559. Samtidig voksede den polsk-litauiske aktivitet i Livland, hvis fyrster var parat til at stille sig under Sigismund Augusts beskyttelse og nu følte sig stærke nok til at afvise de russiske krav. Både i Livland og Polen-Litauen var der dog delte meninger om, hvor langt man skulle gå. Resultatet blev de første Wilna-traktater i august-september 1559, hvorved Sigismund August påtog sig forsvaret af ordensmesterens og Riga-ærkebispens besiddel-

ser mod pantsættelse af en række borge. Den polske konge havde været stemt for militær indgriben, men bojede af for de litauiske råder, der ønskede freden med Rusland bevaret og modsatte sig intervention i Livland (s. 145 f.).

Også i den russiske regeringskreds var meningene delte. Visse råder frygtede, at fortsat krigsførelse i Livland ville føre til væbnet konflikt med Polen-Litauen, medens zaren anså denne risiko for minimal. Da forholdet til Krim i 1560 blev mindre spændt, sejrede Ivans optimisme, og felttoget mod Livland blev genoptaget. Den omstændighed at det rettedes mod landets centrale dele ser Knud Rasmussen som et vidnesbyrd om, at det var zarens hensigt at erobre hele Livland, og at det altså ikke blot var handelspolitiske motiver der bestemte hans politik (s. 149). Begivenhederne syntes foreløbig at bekræfte zarens vurdering. Polen-Litauen forholdt sig tøvende. Der blev givet Livland løfter om hjælp, og en hær opstilledes i Sydlivland, men den rykkede ikke frem mod russerne, som i august 1560 erobrede den centralt beliggende borg Fellin.

Den polsk-litauiske passivitet og den deraf følgende svage stilling for de livlandske fyrster var efter Knud Rasmussens opfattelse baggrunden for, at bispedømmet Øsel-Wieck i slutningen af 1559 kom i dansk besiddelse. Med utvivlsom ret betragtes Frederik II's køb af dette rigsumiddelbare fyrstendømme som betinget af ønsket om at skaffe den yngre broder hertug Magnus en passende forsorgelse (s. 164). Frederik II ønskede så lidt som faderen videregående dansk engagement i de livlandske forhold, f. eks. i form af et dansk generalprotektorat over hele området. De danske gesandter, der var vendt tilbage fra Moskva, vovede sig ganske vist længere ud under forhandlingerne med ordensmesteren i foråret 1559, men det var uden bemyndigelse fra den danske regering og fik heller ingen konsekvenser. Ligeledes blev det uden betydning, at der i den nordlige del af Livland synes at have været udbredt stemning for at søge støtte hos den danske konge og tilsvarende utilfredshed med ordensmesterens og ærkebispens tilnærmelse til Polen-Litauen. Både den russiske zar og ordensmesteren havde gjort det klart for de danske gesandter, at deres konge ikke kunne forvente anerkendelse af sine krav på overhøjhed over Harrien og Wierland, og den danske regering synes stiltiende at have accepteret dette.

Det er rimeligt med Knud Rasmussen at se denne forsigtige holdning på baggrund af de løbende forhandlinger med biskoppen af Øsel-Wieck om køb af hans bispedømme. Kun Claus Urne og hans gesandtskabskolleger fremhævede områdets værdifulde strategiske beliggenhed i forhold til Finland og dets egnethed som brohoved for videre fremstød i Livland (s. 168). I den danske regeringskreds er der ingen vidnesbyrd om overvejelser af denne art. Området havde ingen vigtige havne og kan følgelig – i modsætning til Reval-området – ikke godt sættes ind i en handelspolitisk sammenhæng. Frederik II ønskede åbenbart kun et fyrstendømme.

Det viste sig dog snart, at den danske regering ikke kunne undgå at tage stilling til den standende strid i området. I maj 1560 bojede den sig for henstillinger om at forbyde dansk handel med Rusland, men videregående opfordringer til at hindre den internationale handel på det russiske Narva blev ikke imødekommet. Hertug Magnus og hans rådgiver Christoffer von Münchhausen var derimod ivrige for at udvide den danske indflydelse til ikke blot Harrien og Wierland, men også Riga, og i maj 1560 erhvervede Magnus ved køb bispedømmet Kurland. Frederik II afslog imidlertid at yde den hjælp, som var en nødvendig forudsætning for en sådan ekspansionspolitik, og bebrejdede broderen, at han havde lagt sig ud med ordensmesteren, som i forvejen så med ublide øjne på, at en udenlandsk fyrste var kommet i besiddelse af et livlandsk fyrstendømme. Hertug Magnus' optimisme synes derefter at være forvandlet til depression.

Heller ikke Polen-Litauen var tilfreds med den danske erhvervelse af Øsel-Wieck, og Knud Rasmussen betragter dette som medvirkende årsag til den mere aktive holdning

overfor Livland, som den polsk-litauiske regering indtog frem til efteråret 1560; i august-september var tonen overfor Moskva direkte truende. Men fra oktober prægede passiviteten atter billedet. Polen-Litauen afslog at undsætte de livlandske borge og indlod sig oven i købet i forhandlinger med Rusland om et ægteskab mellem zaren og den polske konges søster, idet man dog kraftigt understregede, at Polen-Litauen under ingen omstændigheder kunne indrømme Rusland nogen ret i Livland. Samtidig opfordrede Sigismund August også Krimkhanen til at angribe Moskva snarest muligt og lovede penge til gengæld. For livlænderne var dette imidlertid en fattig trøst. Ordensmesteren var parat til at lade polsk-litauiske tropper stationere på ordensborgene og i byerne, ja om fornødent til »subjection« under Polen-Litauen, men den polsk-litauiske regering ville åbenbart endnu engang forsøge at lade sine allierede i nord og syd føre krigen mod Moskva uden selv at deltage.

Denne fortsatte toven fra Polen-Litauens side skabte mulighed for, at også Sverige fra sommeren 1560 kunne gøre sig aktivt gældende i Livland. Sverige betyder hos Knud Rasmussen den svenske konge. De initiativer, der udfoldedes af hertug Johan af Finland, hører ikke med til den officielle svenske udenrigspolitik og noteres kun indledningsvis – endnu et eksempel på skarp afgrænsning. Som det er almindeligt i svensk forskning, betragter også Knud Rasmussen den danske erhvervelse af Øsel-Wieck som baggrunden for den øgede svenske aktivitet (s. 190 ff.). Gustav Vasa frygtede tydeligt nok den danske ekspansion i Livland mere end den russiske, og den svenske rigsdag delte denne frygt og pegede navnlig på Reval som svensk interesseområde. Til de sikkerhedspolitiske hensyn, som var afgørende for Gustav Vasa, kom efter Erik XIV's overtagelse af regeringen i efteråret 1560 de handelspolitiske, hvorved interessen yderligere samlede sig om Reval, der fik tilbudt støtte. I januar 1560 fremkom den svenske regering med et tilbud om forsvar af Reval mod anerkendelse af Erik XIV som herre, og i juni hyldede byen og ridderskabet i Harrien og Wierland den svenske konge.

Helt uden svensk pression blev dette resultat ikke nået. Under forhandlingerne i foråret 1561 blev der fra svensk side truet med standsning af tilførsler fra Finland (s. 204). Knud Rasmussen lægger dog ikke vægt herpå og føler sig heller ikke overbevist af den argumentation, som Reval førte frem overfor ordensmesteren, og som mandede ud i, at man foretrak svensk herredømme fremfor polsk. Det må medgives, at Revals klagesang virker overdreven, men det er alligevel et spørgsmål, om fremhævelsen af en flådemagts store betydning for byen ikke var reel nok. Det er den rimeligste forklaring på, at det var hos Østersoområdets to sømagter, Danmark og Sverige, Reval fortrinsvis søgte støtte i disse år. For Knud Rasmussen er det afgørende imidlertid modstriden mellem ordensmesterens og Polen-Litauens forbud mod handel på Rusland og Revals handelsinteresser. Reval var interesseret i et forbud mod andres direkte handel på russiske havne, men kun for selv at kunne profitere af Ruslandshandelen. Under truslen fra de russiske hære i sommeren 1558 havde Harrien, Wierland og Reval søgt dansk beskyttelse, men forgæves. Under den fornyede trussel i efteråret 1560 var Sverige i realiteten den eneste mulighed. Den svenske regerings mistanke om, at Danmark havde planer om at udstrække sin indflydelse til Reval-området, var efter alt at dømme ubegrundet, omend den er meget forståelig.

Revals tilslutning til Sverige var selvsagt ikke velset i Polen-Litauen, men forsøg på at hindre den var forgæves. Ordensstatens opløsning var en kendsgerning i foråret 1561, og de russiske hære var i det foregående efterår nået frem til Wieck. I februar 1561 brød forhandlingerne mellem Polen-Litauen og Moskva sammen. Zar Ivan fastholdt Ruslands ret til Livland, overbevist om, at hverken Polen-Litauen eller Krimkhanen ville lægge ham alvorlige hindringer i vejen. Men Revals frafald og khanens vankelmødige

holdning overbeviste omsider den polsk-litauiske regering om nødvendigheden af at gribe aktivt ind. Den nærmere forklaring på, at de fredsvenlige litauiske råder nu bøjede sig for Sigismund August, afstår Knud Rasmussen fra at give – det falder udenfor rammerne af hans undersøgelse (s. 224). Fremstillingen indskrænker sig til at følge forhandlingerne frem til den anden Wilna-traktat i november 1561, som svarende til Sigismund Augusts ønsker medførte Livlands indlemmelse i Polen-Litauen uden hensyntagen til de livlandske ønsker om et lensforhold efter preussisk mønster, som selv den litauiske kansler Mikolaj Czarny Radziwill havde været indstillet på at tage hensyn til. Radziwill's imødekommenhed skyldtes åbenbart, at han lagde afgørende vægt på at sikre sig den vigtigste livlandske by Rigas tilslutning, og netop Riga nægtede da også at gå med til indlemmelsen og den deraf følgende udtræden af Det tyske Rige og opretholdt en selvstændig stilling til 1582.

Med den anden Wilna-traktat slutter Knud Rasmussen sin analyse af den livlandske krises forløb. Den videre udvikling rides op i få linier. Endnu ved slutningen af 1561 herskede der indbyrdes fred mellem de fire magter, der nu havde delt Livland mellem sig, men i de følgende år begyndte en række krige, som medførte at Rusland ved fredsslutningerne i 1582 og 1583 måtte afstå alle erobrede områder i Livland, således at Sverige, Polen-Litauen og Danmark var alene tilbage. Men dette er en anden fase af den livlandske krise, siger Knud Rasmussen. Begrænsningens kunst beherskes til det sidste.

Svend Ellehøj

Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid udgivne ved *C. Rise Hansen* af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København. Bd. I. 1648–1650. XVI+532 s. 1959. Bd. II. 1651–1653. XVIII+1076 s. 1974–75.

Af denne kildeudgave, der fortsætter Kr. Erslevs »Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid« foreligger nu to bind omfattende årene 1648–1653 med de mange dramatiske og i flere tilfælde afgørende begivenheder, forhandlingerne om håndfæstningen 1648, modsætningen mellem stænderne, mellem rigsrådet og den »menige« adel, undersøgelserne mod Hannibal Sehested og Corfitz Ulfeldt foruden rigets mest påtrængende problem, gælden og misforholdet mellem indtægter og udgifter, et forhold der i nogen grad havde sin rod i en forældet forvaltningsstruktur, og som vel i virkeligheden var uløseligt inden for det eksisterende »system«.

Udgifveren fremhæver med rette materialets ændrede karakter efter Christian IV's død. Fra Frederik III's tid haves nemlig ikke en serie kongelige propositioner og andre henvendelser til rigsrådet, der i Erslevs udgave er et væsentligt grundlag for rekonstruktionen af rådmødernes indhold og forløb i hans indledende oversigter. Endvidere kunne Erslev i disse referere direkte til Fridericias fortrinlige udgave af Christian IV's egenhændige breve. Til gengæld kan Rise Hansen fra 1649 støtte sig på Christen Skeels rigsrådsdagbog. Imidlertid besluttede »Kildeskriftselskabet« inden udgiverens antagelse, at dagbogen ikke i sin helhed skulle medtages, omend fyldige referater af dens oplysninger skulle indgå i de indledende oversigter. Beslutningen forekommer mærkværdig. Foruden at afspejle sin ophavsmand, en centralt placeret, ingenlunde ubetydelig personligheds generelle holdning og konkrete standpunkter i enkeltsager, giver dagbogen et indblik i rådets interne drøftelser, som dets betænkninger og erklæringer grundet disses kollektive karakter kun sjældent afslører. I virkeligheden har man gennem denne beslutning afskåret kildeudgavens benyttelse fra det samme indblik. Ganske vist skulle de fyldige referater af dagbogen